

ตำนานศึกคุณหญิงโม

เกิดขึ้นในโคราชสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕ -๒๔๕๓)

โดย พันโทเนตร อุตมั่ง

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงแต่งตั้งพระพิมายขึ้น เป็นพระยานครราชสีมา (ปิ่น) ท่านผู้นี้เคยนำทัพนครราชสีมา ยกไปสมทบกับพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบนครเวียงจันทน์ เนื่องจากเจ้านครเวียงจันทน์ส่งกำลังล่องลำเข้ามาในพระราชอาณาเขต เจ้าพระยานครราชสีมาเป็นกองหน้ารุกเข้าตีกองทัพเพี้ยอุปราชาแห่งเวียงจันทน์มีชัยชนะกลับมา เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาอย่างยิ่ง ทรงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยานครราชสีมา และยกเมืองโคราชเป็นเมืองเอก

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดเหตุการณ์สำคัญอันเป็นบันทึกแห่งประวัติศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าอนุวงศ์ฯ ได้ยกกองทัพเวียงจันทน์ มายิ่งเมืองนครราชสีมา เจ้าอนุวงศ์ฯ เข้าเมืองแล้วเห็นว่า เมืองนครราชสีมา มั่นคง แข็งแรง มีกำแพง คู ประตู หอรบ และเสบียงอาหารพร้อม ตั้งเป็นฐานทัพได้ ถ้าหากทัพหน้าแตกมา ก็จะต้องรับที่เมืองนครราชสีมา ยึดเอาเมืองนครราชสีมาไว้จะได้อีก ปกครองดินแดนแถบนี้ทั้งหมด วันรุ่งขึ้น เจ้าอนุวงศ์ฯ จึงไม่ยอมออกจากเมือง ได้สั่งให้ทัพหน้าโดยเจ้าราชวงศ์เหง้า ยกไปปากเพรียว (สระบุรี) เพื่อเตรียมการเข้าตีกรุงเทพฯ และกวาดต้อนครอบครัวเวียงจันทน์ (สมัยก่อน) เอาขึ้นไปเวียงจันทน์ และสั่งให้ทัพหลวงทั้งหมดตั้งค่ายชักรูปีกกาทางทิศเหนือเมือง จากสามแยกทางเกวียน (จอหอ) มาประชิดกำแพงเมืองด้านเหนือ และตั้งแต่กำแพงเมืองด้านใต้ออกไปทางทิศอาคเนย์ ตะวันออก

ทุ่งทะเลหญ้า ทำค่าย คู ประตู หอรบ รวม ๗ ค่าย ทำมุลดินสูงขึ้น (เดี๋ยวนี้ยังอยู่ เรียกว่าบ้านหัวถนน บ้านดอนขวาง และบ้านโนนฝรั่ง)

ชาวเมืองนครราชสีมา เห็นกองทัพลาวไม่ยอมออก และตั้งค่ายประชิดเมือง ดั่งนั้น ก็รู้ว่าเจ้าอนุวงศ์ทรยศแล้ว ไม่เหมือนที่บอกว่าจะไปช่วยกรุงเทพฯ รบกับอังกฤษ ก็แสดงอาการกระด้างกระเดื่อง ต่ำว่าทหารลาว รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง เจ้าอนุวงศ์รู้สึก ไม้ไว้วางใจ เกรงชาวเมืองจะลุกฮือขึ้นทำร้าย จึงสั่งทหารลาวออกตรวจค้นริบอาวุธต่างๆ ทุกบ้านเรือน เป็นการแน่ชัดว่า เจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏ เป็นศัตรู รุ่งขึ้นอีก ๒ วัน เจ้าอนุวงศ์เห็นว่าชาวเมืองอยู่ปะปนกับทหารลาวเช่นนี้ไม่ดี จะเกิดการวิวาทตีกัน จึงสั่งให้คณะกรรมการเมืองนครราชสีมา เข้ามาอยู่ในกองบัญชาการ เพื่อเป็นที่ปรึกษา แต่ความจริงเพื่อเอาเป็นตัวประกันไว้ แล้วสั่งให้ชาวเมืองออกไปอยู่นอกเมืองให้หมด ขุนโอรุกรมการเมือง จึงอพยพชาวเมืองนครราชสีมาออกไปอยู่ที่บ้านหมื่นไวย ทางเหนือเมืองนครราชสีมา ตั้งแต่วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๓๖๙ (ปลายปี) ทหารเจ้าอนุวงศ์เข้ามาอยู่ในเมืองแทน ฝ่ายเจ้าพระยานครราชสีมา และพระยา ปลัดทองคำ ซึ่งไประงับเหตุวิวาทที่เมืองขุขันธ์ (จังหวัดศรีสะเกษปัจจุบัน) ระหว่าง พระยาไกรสงครามกับน้องชายนั้น ยังไม่สำเร็จภารกิจ ก็ทราบข่าว เจ้าอนุวงศ์ยกทัพ มายึดเมืองนครราชสีมาไว้ได้แล้ว พระยาไกรสงครามก็ทราบเรื่องนี้เช่นเดียวกัน พระยาไกรสงครามคิดหวั่นหวาดเจ้าอนุวงศ์ จึงคิดไปสวามิภักดิ์ต่อเจ้าอนุวงศ์เสียแต่ เนิน ๆ ถ้าไทยแพ้ ตนจะได้ปลอดภัย และขณะนี้เจ้าเมืองนครราชสีมา ได้มาสอบสวน จะเอาความผิดเรา ไปทูลเกล้าฯ รายงานโทษเรา ถ้าเราจับเจ้าเมืองนครราชสีมา และ พระยาปลัดทองคำไปมอบให้เจ้าอนุวงศ์ก็จะได้รับความดีความชอบ และพ้นผิดจากกรณี พิพาทนี้ คิดดั่งนั้นแล้ว ก็ให้คนสนิทไปเชิญเจ้าพระยานครราชสีมาและพระยาปลัดฯ ขอเชิญเข้าไปกินเลี้ยงที่บ้านในค่ำวันนี้ แล้วจัดทหารมีฝีมือซุ่มซ่อนคอยที่อยู่ แต่แผนนี้รู้ไปถึงหลวงยกกระบัตร น้องชายซึ่งเป็นคู่กรณีกันอยู่ หลวงยกกระบัตร จึงนำความลับมาแจ้งแก่เจ้าเมืองนครราชสีมา และพระยาปลัดฯ ให้รู้ตัวก่อน

เจ้าพระยานครราชสีมา และพระยาปลัดฯ จึงปรึกษากันตกลงว่าจะหนีออก จากเมืองขุขันธ์ในคืนนี้แล้วแยกทางกันที่นางรอง ให้เจ้าพระยานครราชสีมา นำกำลัง ส่วนมากไปรายงานเรื่องราวในกรุงเทพฯ และขอให้ยกทัพไปช่วยกู้เมืองนครราชสีมา ส่วนพระยาปลัดทองคำจะนำกำลังส่วนน้อยเพียง ๕๐ คน เข้าไปในเมืองนครราชสีมา เพื่อคิดการแก้ไขต่อไป ตกลงค่ำวันนั้น ทุกคนเตรียมตัวพร้อมแล้ว ก็ลอบเอาไฟเผาจน พระยาไกรสงครามให้เกิดอลหม่าน แล้วยกกำลังออกทางด้านใต้ของเมืองพร้อมกัน ฝ่ายพระยาไกรสงครามสั่งการดับไฟรู้ว่าแผนแตกเสียแล้วก็รวบรวมกำลังพล ยกไปตามตี เจ้าพระยานครราชสีมา เข้าไปทางสวายจิก (อยู่ในดินแดนเขมร ด้านกบินทร์บุรี) แต่ไม่ทัน ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ยึดเมืองนครราชสีมาอยู่จนปลายเดือนกุมภาพันธ์ สะดุ้งใจคิดได้ว่า ชาวเมืองนครราชสีมาไปรวมกลุ่มอยู่นอกเมือง อาจจะทำอันตรายได้

และถ้ากองทัพจากกรุงเทพฯ ยกมา ใต้รบพุ่งกันชาวเมืองนครราชสีมา ก็จะช่วยกองทัพ กรุงเทพฯ เข้าตีกระหนาบกองทัพลาวก็จะเป็นอันตรายได้ง่าย ครั้นวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๓๖๙ เจ้าอนุวงศ์ก็ได้เชิญคณะกรรมการเมืองนครราชสีมา ที่มีอยู่ทั้งหมดมาประชุม แล้วบอกว่าเกรงจะเกิดสงครามใหญ่ สงสารพวกครอบครัวชาวนครราชสีมาจะเป็นอันตราย จึงคิดจะอพยพครอบครัวในเมืองนี้ ไปอยู่เมืองเวียงจันทน์ให้พ้นภัย จึงให้พระยาพรหมยกกระบัตร นำคณะกรรมการเมือง สำนวญทำบัญชีครอบครัว ที่จะไป อนุญาตให้อยู่เฉพาะคนแก่ คนป่วย คนแม่ลูกอ่อนที่ลูกยังไม่หย่านม และพระสงฆ์ สามเณร พระยาพรหมยกกระบัตร และคณะฯ ก็ไปดำเนินการตามสั่ง

ดำเนินการเสร็จแล้วก็เอาบัญชีจำนวนคนมาเสนอ เจ้าอนุวงศ์เห็นบัญชี คนจำนวนมากมีผู้ชาย ๔,๐๐๐ คนเศษ ผู้หญิงหมื่นเศษ ถ้าอพยพไปพร้อมกัน จะลำบากควบคุมดูแลไม่ทั่วถึง จึงสั่งแยกเป็น ๔ ขบวน เดินทางให้เดินขบวนละวัน ตามกัน มีทหารลาวชั้นนายอ้อยเป็นผู้ควบคุมแต่ละขบวน มีทหารลาวคุมไป ๔ ขบวน รวมทหารลาวมี ๑,๐๐๐ คน ให้เพี้ยรามพิชัย เป็นแม่กองควบคุมการกวาดต้อนทั้งหมด ซึ่งเพี้ยรามพิชัยไปพร้อมขบวนหน้า

ฝ่ายพระยาสุริยเดช (ปลัดทองคำ) เริงรีบเดินทางทั้งกลางวันกลางคืนหลายวัน จึงถึงเมืองนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ๒๓๖๙ ตอนกลางวัน ขบวนกวาดต้อนไปหมดแล้ว จึงพักทหารไทย ๕๐ คน ไว้นอกเมือง แล้วเข้าไปหาเจ้าอนุวงศ์ ด้วยมือเปล่า ขณะนั้นเจ้าอนุวงศ์กำลังตรวจค่ายและสั่งงานอยู่ที่ค่ายบึงทะเลญ่า พระยาปลัดฯ ก็เข้าไปกราบกรานอย่างอ่อนน้อม และกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้า กับเจ้าเมืองนครราชสีมา ไปราชการที่เมืองขุขันธ์ ยังไม่เสร็จธุระ พอได้ทราบว่ามีเจ้าข้ากระหม่อมมาเหยียบเมืองนครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมา มีความเกรงกลัว พระบารมี จึงพาทหารจำนวนมากหลบหนีไปทางสวายจิกคงจะไปพึ่งดินแดนเขมร ส่วนข้าพระพุทธเจ้าห่วงใยครอบครัว และเกรงว่าพระยาพรหมยกกระบัตรจะต้อนรับ เจ้าข้ากระหม่อมไม่สมพระเกียรติจึงรีบมาเฝ้า เพื่อรับใช้เจ้าข้ากระหม่อมตามแต่ จะมีบัญชาใช้ และขอฝากเนื้อ ฝากตัวไปรับใช้รับราชการในเวียงจันทน์ จนกว่าชีวิต จะหาไม่

เจ้าอนุวงศ์เห็นกิริยาพระยาปลัดทองคำ แสดงความอ่อนน้อม พุดจ่าน่าฟัง ก็ยินดีไต่ถามทุกข์สุขตามสมควร รับปากจะให้ไปอยู่รับราชการในเวียงจันทน์ด้วยกัน "ตอนนี้ครอบครัวชาวเมืองได้อพยพไปแล้ว ให้ลุงติดตามไปเถิด" แล้วเจ้าอนุวงศ์ ก็ทำหนังสืออนุญาตเข้าขบวน ให้พระยาปลัดทองคำถือไปด้วย พระยาปลัดทองคำ ออกมาสั่งให้ทหารของตน ๕๐ คน แยกย้ายกันไปตามบ้านนอก ให้บอกแก่คนทั้งหลาย ที่พบเห็นว่าจะช่วยกันกู้สุขภาพของเมืองเราเร็วๆ นี้ ให้คอยฟังข่าว และมาร่วมมือ กับคุณหญิงโม ส่วนตัวพระยาปลัดหามาได้ตัวหนึ่ง ก็รีบติดตามขบวนอพยพไปโดยด่วน

ฝ่ายคุณหญิงโม ได้วางแผนจะกอบกู้อิสรภาพไว้แล้ว ได้ลอบนัดแนะกัน เป็นความลับคือ

๑. ให้ใช้เสนห์หญิงเข้าล่อ ให้พวกลาวตายใจ ยอมผ่อนปรนต่างๆ

๒. ให้ขบวนหน้าเดินช้าลง พยายามอ้างความเจ็บป่วยบ้าง เกวียนหักซ่อม ช้าบ้าง วัชหลุดวิ่งไล่จับไม่ทันบ้าง และให้ขบวนหลัง ๆ เดินเร็วขึ้นเพื่อรวมกำลังกันให้ได้

๓. สั่งทำเหล้าสาโทใส่เกวียนไว้จำนวนมาก จากข่าวเหนียวหนึ่งแต่ยังไม่ผ่านน้ำ (เติมน้ำ) ให้ทำเป็นข่าวหมักไว้ก่อน เก็บได้หลายวันไม่เสียจะกินวันไหนจึงผ่านน้ำวันนั้น และต้องกินให้หมดในวันเดียว

๔. ขอมัดพร้าจากทหารลาวเพื่อซ่อมเกวียน ตัดพิน ทำอาหาร ทหารลาว ก็ยอมให้ เพราะเห็นเป็นเรื่องเล็กน้อย ครอบครวัไทยก็ทำไม้หลาว ไม้แหลม ซ่อนไว้ใน มัดพิน

วันที่ ๕ มีนาคม ๒๓๖๙ ขบวนอพยพที่ ๑ ของคุณหญิงโมก็ไปถึงบ้านปราสาท และขบวนที่ ๒ กับที่ ๓ ก็มาทันกัน พอดีพระยาปลัดทองคำก็มาถึงได้แสดงหนังสือ อนุญาตของเจ้าอนุวงศ์ให้เพี้ยรามพิชัยดูแล้ว เพี้ยรามพิชัยก็อนุญาตให้เข้าขบวน อพยพของคุณหญิงโมได้ พอได้โอกาสดังนั้นวางแผนจะกอบกู้อิสรภาพที่ทุ่งสัมฤทธิ์ ซึ่งเป็น ทางเดินไปข้างหน้าอีกครั้งวัน อยู่ใกล้เมืองพิมาย ด้วยกะว่า ขบวนอพยพจะมาถึง พร้อมกันทุกขบวน เป็นที่กว้างขวางวางกำลังได้สะดวก

วันที่ ๖ มีนาคม ๒๓๖๙ ตรงกับวันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีจอ ขบวนอพยพก็มาถึงทุ่งสัมฤทธิ์ ขบวนที่ ๔ ของพระยาพรหมยกกระบัตรก็มาถึง จึงเข้าร่วมกันทั้งหมด พอดีกับเหล่าสาโทที่ทำไว้ในเกวียนได้ที่กำลังเหมาะและ ระหว่างเดินทางมา ครอบครวัไทยกับทหารลาวก็สนิทสนมกันดี วางใจได้ ผู้นำครอบครวั ไทยแอบตกลงกันแล้วว่าจะกู้อิสรภาพที่นี่ คุณหญิงโมจึงพาหลานสาวสวย ๆ ๕ คน เข้าไปหาเพี้ยรามพิชัย แม่กองควบคุมการกวาดต้อนครั้งนี้ แสดงความอ่อนน้อมและ กล่าวว่าคุณครอบครัวเดินทางมา ๖ วันแล้ว ได้รับความเมตตาจากทหารลาว เป็นอย่างดี ไม่ได้ข่มเหงทำร้าย วันนี้พวกครอบครวัไทยจะขอจัดเลี้ยงรื่นเริงให้ เป็นที่สนุกสนาน จึงขอให้พักนอนที่นี้สักคืนหนึ่ง

เพี้ยรามพิชัยเห็นคุณหญิงโมพูดจานอบน้อม และมีสาว ๆ มาด้วยหลายคน ก็ชอบใจ จึงอนุญาตให้พักที่ทุ่งสัมฤทธิ์นี้ และอนุญาตให้จัดเลี้ยงรื่นเริงได้ พระณรงค์ เดชะที่ปรึกษาฝ่ายทหารของไทย ก็วางแผนร่วมกับพระยาปลัดทองคำ และพระยาพรหม ยกกระบัตรแล้ว ก็สั่งการให้กองเกวียนของครอบครวัไทยทั้งหมด ๔ ขบวน รวม ๒๐๐ เล่มเกวียน วางรอบวงรวมกันมีพื้นที่ว่างเป็นช่องทางไว้ ๓ ช่องทาง พวกครอบครวัไทย เข้าอยู่วงกลมอยู่กลาง เปิดช่องทางไว้ ๓ ช่องทาง พวกครอบครวัไทยเข้าอยู่ภายใน ส่วนกองเกวียนของทหารลาวตั้งเป็นหย่อม ๆ อยู่ข้างนอกโดยรอบ มีทหารลาวเป็นยาม และเดินตรวจตราอยู่รอบนอก

หัวหน้าครอบครัวไทยและผู้ใกล้ชิดก็ปรึกษา และวางแผนแบ่งงานกันตามแผน
กู้อิสรภาพ พวกที่ ๑ เป็นแม่ครัวพ่อครัว ทำอาหารรสดี มีทั้งกับแก้มและอาหารหลัก
คุณหญิงโมก็สั่งผ่าน้ำสาโทจะกินเย็นนี้ พวกที่ ๒ เป็นหญิง แต่งตัวสวยงาม จะนำอาหาร
กับแก้ม และเหล้าสาโทไปเลี้ยงดูทหารลาวตามกองเกวียนหย่อมต่าง ๆ พวกนี้ต้อง
เสียสละไม่หวงตัว ประนเปรอทหารลาวให้หลงใหลเมามาย และเมื่อถึงเวลานัดจะเป็น
ผู้ขึ้นว่า ทหารลาวอยู่ที่ไหนบ้าง จะได้สังหารได้ง่าย พวกที่ ๓ หรือที่เหลือทั้งหมด
แต่งกายชุดตะเบงมาน เอาผ้าพันหัวเหมือนกันหมดทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ให้ดูไม่ออก
ว่าหญิงหรือชาย คล้ายเป็นเครื่องแบบอย่างหนึ่ง จะเป็นกำลังจู่โจมเมื่อถึงเวลานัด
หมายจะยิงปืนขึ้นให้ช่วยกันร้องว่า “กองทัพกรุงเทพฯมาแล้ว” (เพราะทหารลาว
ไม่กลัวพวกครอบครัวชาวนครราชสีมา แต่กลัวกองทัพกรุงเทพฯ จะตามมาทัน) เมื่อวาง
แผนการต่างๆ เรียบร้อยแล้ว เห็นทางสำเร็จได้ แต่ติดขัดข้อสำคัญอยู่อย่างหนึ่งคือ
เพี้ยรามพิชัยเป็นคนฉลาด มีฝีมือเข้มแข็งคนไทยในที่นี่ไม่มีใครสู้ได้ ยากที่ใครจะปราบ
ได้ และไม่มีใครจะเข้าถึงตัวได้ เพราะมียามรักษาเข้มงวดกวดขัน และเพี้ยรามพิชัย
จะมาตรวจดูเวรยามและทหารต่างๆ ถ้าเห็นทหารกินเหล้าเคล้านารีก็จะสั่งห้าม สั่งเล็ก
อุบายเราก็จะเป็นหมัน ไม่ได้ผล จึงเป็นปัญหาในการกู้อิสรภาพ ถ้าปราบเพี้ยราม
พิชัยไม่ได้ งานกู้อิสรภาพครั้งนี้ก็ไม่อาจสำเร็จได้ จะแก้ไขอย่างไร ยังคิดกันไม่ตก

คุณหญิงโม ตรึกตรองแล้ว มองเห็นช่องทางอันสำคัญได้ โดยสังเกตเห็นว่า
เพี้ยรามพิชัยสนใจและหมายตาทนิงสาวนางหนึ่ง ซึ่งสวยกว่าใคร นั่นคือ
นางสาวบุญเหลือ

เย็นวันนั้น ทุกอย่างก็เป็นไปตามแผน พวกสาว ๆ แต่งตัวสวยงามนำสำหรับ
กับข้าว เหล้าสาโทและกับแก้ม ไปยังที่พักของทหารลาวโดยรอบทหารลาวต่าง
ก็ยินดีที่ได้รับการเลี้ยงดูพิเศษ มีสาว ๆ มาปรนนิบัติพัดวี และร่วมรับประทานอาหาร
ด้วยกันจนอิ่มหน้าสำราญ ทั้งเข้าหยอก กอดจูบก็ได้ไม่ขัดข้อง ยินดีตามใจทุกประการ

ตกตึกก็เริ่มแผน ๒ เวลา ๗ ทุ่ม พระณรงค์เดชะกับทหารมีฝีมือจำนวนหนึ่ง
ก็ลอบออกจากกองเกวียน ลอบฆ่าทหารยามของลาวที่อยู่โดยรอบเป็นจุด ๆ รอบ ๑๒ จุด
ตายหมดสิ้น รีบเอาปืนไฟมาได้หลายกระบอก แล้วแจกจ่ายปืนไฟไปยังทหารไทยจุด
ต่างๆ ให้กระจายออกไปอยู่ข้างนอกโดยรอบเป็นกลุ่ม ๆ สั่งว่า ถ้าคุณหญิงโมยิงปืน
ยิงปืนตามกัน และร้องตะโกนว่า “ทหารกรุงเทพ มาช่วยแล้ว” แล้วทั้งทหารและ
ครอบครัวซึ่งแต่งกายตะเบงมานเหมือนกัน ก็รีบคลานเข้าไปรอใกล้กองเกวียนของ
ทหารลาวโดยรอบรอสัญญาณ

เวลา ๘ ทุ่ม (เวลา ๐๒.๐๐ น. ของวันที่ ๗ มีนาคม) ดวงจันทร์ลับลงทิวไม้
ความมืดสลัวปกคลุมทั่วไป ก็เริ่มแผน ๓ คุณหญิงโมยิงปืนพระณรงค์เดชะ
ก็ให้ยิงปืนทุกกระบอก หลายทิศทาง ทุกคนก็โห่ร้องว่า “ทหารกรุงเทพ มาแล้ว”
ดั่งลั่นติดต่อกันไป ทุกคนก็ช่วยกันสังหารทหารลาวด้วยอาวุธที่มี จอบ เสียม มีดพร้า

แหลนหลาว ตามแต่จะหาได้ ด้วยความเคียดแค้น ทหารลาวเมื่อตอนหัวค่ำมีความสุข
รำเริงจากการเลี้ยงดู ร้องรำทำเพลงสนุกสนาน บัดนี้ถูกฆ่ามากมาย กลายเป็นสมรภูมิ
เลือดที่ยังไม่ทันถูกฆ่า พอได้ยินเสียงโห่ร้องว่า ทหารกรุงเทพฯมาแล้ว ก็ขวัญหาย
ไม่เป็นอันสู้รบหนีไปได้บ้าง ที่ถูกฆ่าตายมากกว่าครึ่งหนึ่ง

รุ่งเช้าวันที่ ๗ มีนาคม ๒๓๖๙ ทหารลาวที่เหลือตาย หลบหนีไปได้ นั้น
ได้รวมตัวกันจะเข้าตีแก้มือ เพราะกลัวเจ้าอนุวงศ์จะเอาโทษ ที่ประมาททำให้คนไทย
กู้อิสรภาพได้ คนไทยจึงวางกำลังต่อสู้ ให้คนที่มีปืนขึ้นไปอยู่ในที่สูงคอยดูทหารลาว
เข้ามาทางใด ให้ยิงปืนสู้ทางนั้น พวก ไม่มีปืนให้หมอบอยู่ตามป่าพุ่มไม้ เฝ้ารออาวุธสั้น
เท่าที่จะหาได้ พอแจ้งสว่าง ทหารลาวก็เข้ามาเพื่อตีแก้มือ คนไทยที่อยู่ในที่สูงก็ยิงปืน
ใส่ทหารลาว แต่ทหารลาวก็เข้ามาเรื่อย ๆ พอถึงที่ทหารไทยซ่อนตัวอยู่พวกยิงปืน
ก็หยุดยิง ปล่อยให้พวกอาวุธสั้นที่ซ่อนตัวในสมุมพุ่มไม้รอจนทหารลาวเข้ามา
ในระยะใกล้ จึงให้สัญญาณออกต่อสู้ ด้วยกำลังใจของคนไทยเหนือกว่าประกอบ
กับความแค้น ทุกคนไม่กลัวตาย ทหารลาวจึงถูกสังหารตายเกือบหมด หนีรอด
ไปได้เพียงเล็กน้อย กลับไปแจ้งให้เจ้าอนุวงศ์ทราบในเมืองนครราชสีมา

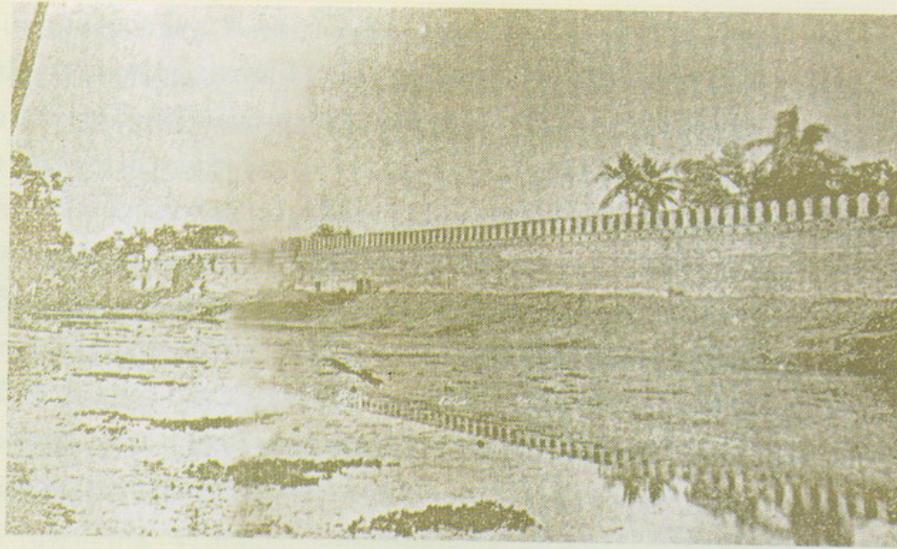
ศึกใหญ่ ณ พุ่สัมฤทธิ์ ครั้นวันที่ ๑๙ มีนาคม ๒๓๖๙ วันพุธ เดือน ๔
แรม ๙ ค่ำ ตอนสายเห็นทหารม้าของเจ้าปาน ดาหน้าเข้ามา ทหารกองหน้า
ของพระณรงค์เดชะก็หมอบลง ปล่อยให้ทหารถือปืนของพระยาปลัดยิงปืนหยุดยิง
ทหารกองหน้าของพระณรงค์เดชะก็ลุกขึ้นฟันแทงทหารลาวทันที ทำให้ทหารม้าลาว
ร่นถอยแตกเสียชบวน เจ้าสุทธีสารและเจ้ากำพำเดินทัพมาข้างหลัง เห็นทหารม้า
แตกร่นถอยมาเช่นนั้นจึงรีบเข้าช่วย โดยแยกเป็นสองขบวนเข้าตีได้ตบทั้งปีกซ้าย
และปีกขวาของไทย คราวไทยแม้จะมีกำลังน้อยกว่า ก็ต่อสู้เต็มที่แต่ทหารลาวหนุน
เนื่องเข้ามาไม่หยุดหย่อน ไทยต้องต่อสู้หลายต่อหลายทอด จึงอ่อนแรงปีก
ทั้งสองต้องถอยอ่อนสู้ พระยาปลัดทองคำก็แบ่งทหารถือปืนช่วยยิงสกัดทั้งสองปีก
แต่ไม่ทันการณ์ กองกลางจะถูกล้อมจะแพ้แก่ข้าศึกได้ง่าย ขณะนั้น พระศุภมาตรา
ขี่ม้าออกรบตัดเอาศีรษะนายทหารม้าลาวมาได้นายหนึ่งมีผ้าประเจียดทองผูกหัว
คุณหญิงโมเห็นสถานการณ์ เช่นนั้น จึงสั่งให้เอาหอกเสียบศีรษะนายทหารลาวชูขึ้น
แล้วนำผู้หญิง ๔๐๐ คน ออกวิ่งไปทางขวากันหน้ากองขวาเอาไว้ พร้อมกับช่วยกันร้องว่า
ทหารลาวตายแล้ว ทหารลาวแพ้แล้ว ทหารลาวแตกแล้ว พวกทหารลาวตกใจ
มองเห็นศีรษะนายถูกเสียบอยู่ปลายหอกก็ใจหาย ไม่มีกำลังใจสู้รบ ก็ร่นถอยไม่เป็น
ขบวน คุณหญิงโมจึงนำทัพผู้หญิงตามตีและล้อมสกัดกองซ้ายอีกทางหนึ่ง
พระณรงค์เดชะก็พาทหารติดตามฟันแทงทหารลาวเป็นระยะ ๆ พวกลาวเสียกำลังใจ
แตกหนีไปสิ้น คนไทยจึงพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า **"คุณโมรบชนะ"** ก็ให้บอกต่อ ๆ กันไป
คราวไทยก็ถอยเข้าค่าย ส้ารวจดู มีคนบาดเจ็บล้มตายจำนวนมากเกือบ ๓๐๐ คน
ส่วนทหารลาวตายเกือบพันคน

วันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๓๖๙ ท้าเจ้าสุทิสสารแตกกลับมาถึงเมืองนครราชสีมาขึ้น เข้าไปเล่าให้เจ้าอนุวงศ์ทราบ ว่า ครอบครวไทยได้กำลังหนุนจากเมืองต่าง ๆ จึงมีกำลังมากขึ้น เพราะพระยาปลัดทองคำสามารถเรียกกำลังสนับสนุนจากเมืองต่าง ๆ ได้ หรือกองทัพของเจ้าพระยานครราชสีมา ยกมาสมทบ เจ้าอนุวงศ์เห็นว่า จะรอข้ามไม่ได้ ครอบครวไทยจะมีกำลังมากขึ้น จึงสั่งให้เตรียมกำลังให้พร้อมไว้ จะยกทัพใหญ่ไปตีทุ่งสัมฤทธิ์อีก จะทุ่มกำลังใส่ทั้งหมดเอาให้แตก และในวันที่ ๒๐ มีนาคม นั้น กองทัพเจ้าราชวงศ์เหง้า ซึ่งถอยจากปากเพรียว (สระบุรี) ก็มาถึงเมืองนครราชสีมา เข้าหาเจ้าอนุวงศ์ผู้บิดา แจ้งข่าวศึกว่า ทางกรุงเทพฯ จัดกำลังออกขับไล่เป็นสามทัพ ทัพน้อยทางซ้ายจะไปตั้งที่เมืองหล่ม ทัพน้อยทางขวาจะไปตั้งที่สุวรรณภูมิ ส่วนทัพใหญ่จะมาตั้งที่นครราชสีมา กำลังเดินทางมา คาดว่า จะมาถึงใน ๔-๕ วัน นี้แหละ เกรงจะถูกล้อม จึงต้องถอยกลับ เพียงแต่กวาดต้อนครอบครวลาว ไทย จีน จากสระบุรีมาด้วย

เจ้าอนุวงศ์ทราบก็ตกใจ หากจะมัวเสียเวลาทำศึกกับครอบครวไทย ที่ทุ่งสัมฤทธิ์ ก็จะถูกศึกตีกระหนาบ จะหนีไม่ทัน จำจะต้องถอนตัวไปก่อน วันที่ ๒๓ มีนาคม ๒๓๖๙ ตรงกับวันศุกร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีจอ เจ้าอนุวงศ์ จะถอยทัพออกจากเมืองนครราชสีมา ก่อนไปได้ถอนเสาหลักเมืองออก (เสาหลักเมืองนี้ทำด้วยต้นตะเคียนหิน ทนทานมาก ปลายเสาแกะสลักเป็นรูปตุลมนันต์ ศิลปกรรมสมัยอยุธยา ตอนต้นถูกถอนทิ้งไว้ ชาวเมืองกลับมา เอาผูกแขวนไว้ข้างฝาผนังด้านตะวันออก ในห้องศาลเจ้าพ่อหลักเมือง จนถึงปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ชาวนครราชสีมารุ่นใหม่ได้สร้างศาลเจ้าพ่อหลักเมืองใหม่ ทำเสาหลักเมืองอันใหม่มาตั้งแทน เสาหลักเมืองอันเก่า เก็บเข้าพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย จัหวัดนครราชสีมา) เพื่อให้เป็นเมืองร้างเสียก่อน และเจ้าอนุวงศ์ได้สั่งให้ทหารกองหลัง รื้อกำแพงออกเสียให้สิ้น

คูเมือง กำแพงเมืองนครราชสีมา และซุ้มประตูไชยณรงค์
(ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

คูเมือง กำแพงเมืองนครราชสีมา และซุ้มประตูชุมพล พ.ศ. ๒๔๕๘
(ภาพจากประวัติศาสตร์ชาติไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ.๒๕๒๖)

ให้ตัดต้นไม้ที่มีผลออกให้เหลือแต่ต่อให้เผาประตูเมืองและสถานที่สำคัญ ๆ ในเมืองด้วย เพราะเจ้าอนุวงศ์คิดว่าจะกลับมายึดเมืองนครราชสีมาอีก ก็จะตีได้โดยสะดวก สั่งเสร็จแล้วกองทัพหลวงของเจ้าอนุวงศ์ ก็ยกออกไปทางเหนือ เพื่อสมทบกับทัพของเจ้าสุทธีสาร จะได้ยกไปหนองบัวลำภูด้วยกัน เมื่อกองทัพกรุงเทพฯ มาถึง ก็ได้เข้าโจมตีค่ายทหารต่างๆ ที่เหลืออยู่แตกไปทุกค่าย และได้ยกกองทัพตามไล่ล่าเจ้าอนุวงศ์ถึงเมืองเวียงจันทน์ แต่ก็ไม่สามารถจับกลับมาได้ จนกระทั่งวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ.๒๓๗๑ จึงจับเจ้าอนุวงศ์พร้อมครอบครัวได้ส่งไปกรุงเทพฯ ไล่ทรงประจานไว้หน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ได้ ๘ วัน เจ้าอนุวงศ์ก็ป่วยเป็นโรคลงโลหิตตาย (เนตร อุตมัง. ประวัติศาสตร์อีสาน นครราชสีมา และวีรกรรมทุ่งสัมฤทธิ์. ๒๕๔๗.)